protestanten hun kans schoon zagen. Hofstede de Groot, die de liberale bui zag aankomen, had daarom in de reglementsversie van 1847 expliciet laten vastleggen wat sinds het KB van 1842 was toegestaan: dat kerkelijke personen godsdienstonderwijs aanboden in de openbare school. De door Noordegraaf beschreven 'kwestie Hardegarijp' was dus het sluitstuk en tevens de ontlading van een spanningsveld dat gedurende een eeuw was opgebouwd.

De christelijke school greep terug op een traditie die nog lange tijd zichtbaar bleef in de aanduiding 'catechiseermeester/-es': het was de functionaris die ten tijde van de Republiek evenals de gereformeerde schoolmeester belast was met het geven van onderwijs in de (Heidelbergse) catechismus. In het hervormde Algemeen Reglement van 1816 en het bijbehorend reglement op het godsdienstonderwijs kwam die exclusieve verplichting niet meer voor. Natuurlijk bleef het onderwijs in de Heidelbergse catechismus en verwante geschriften, zoals het zgn. 'Kort Begrip', toegestaan – voor catechiseermeesters als Maatjes bleef er dus ruimte zolang ze zich aan de reglementen hielden –, maar daarnaast ontstond een grote bandbreedte van meer algemeen-christelijke idealen, zoals blijkt uit Houtmans analyse van de geschriften van de hervormde godsdienstonderwijzer P. Duijs.[28]

De christelijke en katholieke scholen die na het midden van de negentiende eeuw ontstonden waren de antipoden van het algemeen-christelijke schooltype van de schoolwet van 1806 waarmee de Nederlandse Hervormde Kerk als geheel was vergroeid. Het nieuwe schooltype greep terug op de eigen confessionele traditie, zoals blijkt uit de bijdrage van Remery-Voskuil, waarin het woord 'c/katechismus' bijna zestig maal voorkomt. Aan protestants-christelijke zijde werd de maatstaf van de catechismus bij het werven van onderwijzers aanvankelijk niet expliciet verwoord – een dergelijke norm sprak vanzelf –, maar in de jaren zestig kwam daar onder afgescheidenen (inmiddels christelijke gereformeerden geheten) toch een kentering in. De zgn. 'Formulieren van Eenigheid' gingen vooral na 1920, toen openbaar en confessioneel onderwijs ook in financieel opzicht gelijkberechtigd werden en de protestants-christelijke versie een geweldige bloei beleefde, bij werving een steeds belangrijker rol spelen, met als hoogtepunt de jaren kort na 1950.[29] 'Hardegarijp' kwam met andere woorden niet als een donderslag bij heldere hemel.

Het christelijke en katholieke onderwijs, dat aanvankelijk geheel uit particuliere bijdragen werd bekostigd, kon groeien dankzij het feit dat de banden tussen staat en kerk steeds verder werden doorgesneden. Voor de joodse armenschool betekende deze scheiding, die ook aan de schoolwet van 1857 ten grondslag lag, echter de ondergang – met de nodige gevolgen voor het karakter van de

[28] Zie voor de doopsgezinde catechese in deze periode: A.R. van Wijk, 'Metamorfosen in het doopsgezind eigene. Twee eeuwen identiteit voorgehouden aan jongeren (1812-2012)', *Doopsgezinde Bijdragen* n.r. 38 (2012), 111-130.

[29] J. Vree, 'Drie formulieren van Enigheid', in: G. Harinck, H. Paul, B. Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam 2009, 118-129.